

Neki uzroci »atomiziranja« porodica poljoprivrednika

Vojislav Đurić

Osnovna struja naše sociološke misli više je usmerena na »gradske«, »industrijske« probleme, dok selo tretira kao izvesni anahronizam, kao nešto što se u ovom društvu rapidno gasi. U jednoj takvoj scientističkoj orijentaciji na probleme »modernog« (urbanog, industrijskog) društva, posebno se zapostavljaju empirijska i teorijska istraživanja *bazičnih* socijalnih institucija na selu, na primer *seoske porodice*. Međutim, još tridesetih godina ovoga veka M. Kostić je podvukao sav naučni značaj istraživanja ove oblasti: »Naučno oplemenjena ruralna sociologija posvećuje više pažnje i naučnom proučavanju porodice kao osnovne jedinice agrarnog društva...«¹ (špacionirao V. Đ.)

Na narednim stranicama pokušaćemo da osvetlimo samo jednu stranu transformacije naših porodica na selu — njihovo »atomiziranje«. Sagledavanje uzroka koji uslovljavaju ovaj proces osnovni je cilj naše analize, a njen osnovni motiv — pokretanje šire diskusije o savremenim porodičnim oblicima na našem selu.

1. UVODNE NAPOMENE

Smatra se, iako postoje čak bitne regionalne razlike i u okvirima samo jednog jedinog društva, da su porodice poljoprivrednika po pravilu *šire*, te da obuhvataju više članova i više generacija članova nego porodice drugih društvenih slojeva, osobito onih koji žive u gradovima.² Naša stvarnost ne demantuje takav stav pa ga možemo i akceptirati. Međutim, verbalni konteksti »šire«, »uže« i sl., budući da su neprecizni, ne mogu nam biti od neke osobite koristi u razmatranju ove teme, *ipso facto* moramo ih precizno odrediti.

Bračne i krvno-srodničke veze u okviru kojih rođaci žive grupno, u okviru kojih je odnos muž—žena samo blago naglašen, u okviru kojih egzistira

¹ M. Kosić, *Problemi savremene sociologije*, tom I, Beograd, 1934, str. 126.

² Vidi, na primer, stav E. E. Bergela *Urban Sociology*, New York — Toronto — London, 1955, str. 292.

tro- i višegeneracijsko direktno i pobočno srodstvo i u okviru kojih, *de facto*, egzistira više porodičnih jezgara (bračni par sa decom) — takva porodica naziva se »proširenom«, ili još češće »gentilnom« porodicom (»gensom«, »porodičnom zadrugom«).

Suprotno od toga, kada svako porodično jezgro živi posebno manje-više nezavisno od drugih srodnika, naziva se »konjugalnom«, »uskom« porodicom. Ova porodica ima svoje podoblike od kojih se, bar u našoj stvarnosti, posebno ističu tzv. »porodično jezgro« (Family-Nucleus) koje obuhvata samo bračni par sa sopstvenom ili usvojenom decom, zatim tzv. »supružanska porodica« (Wedlock-Pearl-Family) koju čini samo bračni par bez dece (što striktno sociološki posmatrano i nije porodična grupa jer ne sadrži neophodan element — »deca«) i, najzad, tzv. »nepotpuna porodica« (samo jedan bračni drug sa ili bez dece, razvedeni, samci i sl.) koja se takođe može tretirati kao »nesociološka« porodična grupa.

Prelazak seoske gentilne porodice (»zadruga«) na više konjugalnih porodičnih oblika je vrlo složen socijalni proces koji se u sociološkoj literaturi različito naziva. Štaviše, fenomen se multiplikuje budući da raspad gentilnih porodica po pravilu prati osipanje posebnih, konjugalnih porodica.

Emancipaciju konjugalnih porodica od gensa (»zadruga«) naš je narod nazvao »deobom zadruga«, dok je dalje, specifično smanjivanje konjugalnih porodica (»inokoštine«) nazvao »belom kugom«, podrazumevajući pri tom smanjivanje, ili čak i potpuno zaustavljanje porodičnog nataliteta. Naravno, smanjivanje konjugalnih porodica ne mora biti samo posledica smanjenja rađanja, te nam ovaj izraz ne reprezentuje suštinu problema.

Postavlja se pitanje, kako proces »deljenja« gentilnih porodica i daljnje smanjivanje konjugalnih porodica adekvatno nazvati?

Mora se priznati da pojedini strani autori svojim terminima svesno »zamagljuju« suštinu problema. Izrazi kao »rustifikacija porodice«, »deklinacija porodice«, »demografska dekadencija porodice« itd. čak i stručnjaku-specijalisti ostaju nejasni, a osim toga i ne zahvataju obe strane problema.

»Deljenje« gentilnih porodica na više konjugalnih i daljnje smanjivanje ovih i kod nas se različito naziva. Termini »smanjivanje« ili »sužavanje« porodica odnose se samo na kvantitativno osipanje već od gentilne porodice izdiferenciranih konjugalnih oblika, čime se očigledno zapostavlja samo »deljenje« gensa. Otuda nam se čini da je od svih izraza ipak najupotrebljiviji izraz »atomiziranje« porodica. Njega je prvi put kod nas upotrebio još 1939. godine V. Dvorniković³ želeći da njime naznači »deljenje« seoskih »zadruga« na više konjugalnih porodica, te daljnje smanjivanje samih tih konjugalnih porodica. U ovom ćemo radu *sub voce* »atomiziranje« podrazumevati, dakle, istu suštinu.

Tema ovoga rada je »atomiziranje« porodica poljoprivrednika u našoj zemlji. Neki posebnih istraživanja »atomiziranja« seoskih porodica, osobito poljoprivrednih, kod nas nije bilo, pa otuda svoje analize uglavnom naslanjamo na literaturnu zaostavštinu u našem selu i na podatke naše tekuće statističke registracije. Upravo zato je i potrebno, pre prelaska na temu, ukazati na izvesna epistemološko-metodološka ograničenja našega teorijskog istraživanja.

Naime, naša statistika ne samo da ne prati »porodicu« kao sociološki koncept, već se jasno ograničava na registrovanje podataka o »službeničkim« »radničkim« i »poljoprivrednim domaćinstvima« izostavljajući njihovo

³ Vidi Šire, V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd, 1939, str. 680.

društveno-prostorno, seosko-gradsko zaleđe. Na taj je način kroz statistiku skoro nemoguće sagledati sociološke attribute porodice, posebno seoske porodice koja, sasvim izvesno, danas može biti bar trihotomna (zemljoradnička, »mešovita« i porodica nezemljoradnika na selu).

U ovom ćemo radu, ipak, statistički pojam »domaćinstva«⁴ identifikovati sa sociološkim pojmom »porodica« smatrajući da za to imamo realnu epistemološku osnovu:

- a) u našim ruralnim područjima »domaćinstvo« se, po pravilu, formira oko »porodice« kao jezgra i retko prelazi njene okvire; i
- b) na selima se, *de facto*, ne čini *nikakva* razlika između »domaćinstva« i »porodice«; njihovo bi razgraničenje čak i za analitičke potrebe bilo sušta formalnost.

Utuda ćemo *sub voce* »porodično domaćinstvo« podrazumevati i »porodicu« i »domaćinstvo«. Najzad, usled ograničenja podataka, moraćemo da raspravljamo o porodici poljoprivrednika, nikako o seoskim porodicama uopšte.

Još jedna napomena. Raspravljanjem o uzrocima »atomiziranja« porodica poljoprivrednika ne želimo negirati kvalitativne strane ovoga procesa. Jer, zaista, »atomiziranje« porodica nije nikakvo hladno, matematičko ili mehaničko »osipanje« bez dubokih kvalitativnih konzekvenci. Izostavljamo ih, jer one same po sebi mogu biti predmet posebne rasprave.

2. NEKI UZROCI »ATOMIZIRANJA« TRADICIONALNIH PORODICA POLJOPRIVREDNIKA

Do prvoga svetskog rata, nakon koga je tek industrijalizacija i na našem tlu uzela maha, poljoprivredne porodice na selu su se mogle jasno svrstati u dva stratuma: »inokoštinu« i »porodičnu zadrugu« od kojih je prva imala širok broj varijeteta (vojvođanska, dalmatinska, slovenačka i sl.), dok je druga bila stereotipizirana imajući izvesnu sličnost u Lici i Krbavi, Dalmatinskoj zagori, Bosni i Hercegovini i južnoj Srbiji. U pojedinim ruralnim područjima naše zemlje (na primer, u SR Sloveniji i Vojvodini) autohtono poljoprivredno stanovništvo nikada nije imalo porodični oblik »zadruga«. U rudimentarnom znatno izmenjenom vidu ona se još i danas može sresti u nekim delovima SR BiH i na Kosmetu.

»Inokoštinu« je sačinjavao bračni par sa svojim potomstvom i ponekim bližim srodnikom (obično su to bili »roditelji roditelja«). Ona je nastajala ili *ab ovo* ili deljenjem gentilne porodične grupe — »zadruga«, ali o njenom daljnjem »atomiziranju« (čišćenju od direktnih i drugostepenih srodnika) ne može se govoriti, bar ne do prvih većih učinaka razvitka socijalističkog društva u posleratnom periodu, dakle od onda od kada se naše selo počelo snažno raslojavati pod uticajima urbanizacije i industrijalizacije.

Drugi porodični oblik našega tradicionalnog sela, tzv. »porodična zadruga«⁵ bi se sociološki mogla odrediti kao »... proširena porodica i ekonomska zajednica sa biranim starešinom«;⁶ ona je predstavljala kooperativnu, proizvodno-potrošnu i društveno-homogenu jedinicu više združenih »inokosnih« porodica koje su, u njenim okvirima, gubile svoju »inokosnu« fizionomiju po-

⁴ Statistika određuje »domaćinstvo« kao skup osoba koje žive zajedno, privređuju i zajednički troše stečena dobra. Ovakva definicija ne implicira postojanje srodničkih i bračnih veza što su elementi sociološke definicije »porodice«.

⁵ Izraz je verovatno došao od slavjanoserbske reči »zadružiti se«, dakle udružiti se.

⁶ Vidi šire V. Dvorniković, op. cit., str. 679.

stajući i same samo njeni sastavni elementi egalitetnog položaja. U okviru »zadruga« nije postojala hijerarhija »viših« i »nižih« porodica; sve one su bile stopljene u jedan veoma glomazan oblik porodice koja je imala zajedničku imovinu, zajedničke ciljeve i planove, kolektivnu svest itd.

»Zadruga« je, po pravilu, nastajala tako što se punoletni članovi »inokostine« iz bilo kojih razloga nisu želeli emancipovati od roditelja i zasnivati posebna, »odeljena« domaćinstva. »Zadruga« je nastajala na još jedan, doduše redak način: to se dešavalo onda kad su više »inokosnih« porodica odlučile da udruže svoje zemljišne svojine, te ostvare veliko, zajedničko domaćinstvo sa neobično kompleksnom podelom rada u okviru polnih i dobnih grupa svojih članova.

U takvoj poligamskoj grupi, koja je znala brojati i preko 100 članova, žena je bila *biološko središte* oko koga su se formirale manje, ipak tesno povezane socijalne ćelije — »inokosne« porodice.⁷ Emocionalno-psihički i ekonomski se svaka od ovih porodica identifikovala sa »zadruhom« u celini, dok su pojedinci — članovi »zadruga« — bili supstrat kolektivismu — »zadružna bića.«⁸

Interesantno je napomenuti da je u krajevima u kojima je »zadruga« bila uobičajen porodični oblik, »inokostina« predstavljala sinonim za najcrnju bedu, što se verbalno žigosalo kroz »inokostina — gotova siromaština«.⁹ Jasno, tako okarakterisana konjugalna porodica se izbegavala, čak iako je natalitet »zadruga« bio neočekivano visok¹⁰ i očigledno zahtevao deobu već zbog samoga efikasnijeg ekonomisanja ili udobnijeg života.

Prodorom industrijalizacije i robno-novčanih odnosa raspršila se relativna stabilnost tradicionalnoga seoskog društva i njegovih osnovnih institucija, osobito »porodične zadruge«.

Industrijalizacija zemlje nakon prvog svetskog rata promenila je položaj seljaka i kao proizvođača i kao potrošača.¹¹ Do tada relativno imobilno i tradicionalno kruto orijentisano selo zahvatilo je »novačenje«, dok je »kolektivizam« svesti i delanja ozbiljno narušen prodorom »individualizma«. Seljak je »... stao proizvoditi za tržište i na tržištu kupovati stvari i novac«,¹² dok su izvesni zanati (kolarski, kovački i sl.) — nekada tesno vezani za »zadružna domaćinstva« — počeli iz njega izlaziti, postajući i sami samo jedan nov oblik zanimanja na do tada »čisto« poljoprivredno orijentisanom selu.¹³ Tradicionalno stereotipizirane potrebe, težnje i osećanja članova »zadruga« počinju se diferencirati: »... jedan seljak školuje svoje dete — drugi ne, jedan puši — druge ne, jedan kmetuje, druge se meša u političke poslove, treći trguje...«¹⁴ Kao nužna posledica takve diferencijacije bila je eklipsa »zadruga« — njeno »atomiziranje«. Vapaj za povratkom u »staro dobro zadružno društvo« — inače formulisan u gradu — nastojao je da ubedi seljaka da »zadruga« treba da ostanu neborive tvrđave njegovog interesa, »tvrde čaure za imunizaciju naroda od razornog dejstva... industrijalizacije i modernizma«.¹⁵ No, i pored toga, selo je zahvatila »prava manija atomiziranja porodica

⁷ S. Vukosavljević: *Pisma sa sela*, Beograd, 1962, str. 161.

⁸ V. Dvorniković, str. 10, cit.

⁹ Ibidem, str. 678. i S. Novaković: *Selo*, Beograd, 1965, str. 143.

¹⁰ Vidi šire, S. Vukosavljević: *Istorija seljačkog društva*. Tom II, Beograd, 1965, str. 37.

¹¹ Ibidem, tom I, s. 184.

¹² A. Pribičević: *Seljak*. Zagreb, 1936, str. 153.

¹³ V. Dvorniković, op. cit., str. 343.

¹⁴ S. Vukosavljević: *Pisma...*, op. cit., str. 159—160.

¹⁵ V. Dvorniković, op. cit., str. 677.

i zemljišta i na kome je sve srljalo u inokoštinu.¹⁶ Proces je bio nezadrživ; jedna za drugom su se sve velike, ugledne »zadruga« raspadale. Istorijski se više »zadruga« nije mogla valorizovati, jer više nije odgovarala novom načinu privređivanja.

Industrijalizacija zemlje sa svojim zahtevom za novom, svežom radnom snagom sa sela, dakle, osnovni je uzrok »atomiziranja« naših tradicionalnih gentilnih porodica na selu. Međutim, egzekutor »atomiziranja« kao društveno-ekonomskog postulata novog doba, (iako to možda izgleda čudno) bile su žene. *De facto*, »zadrugu« su srušile žene koje su u okvirima gentilnih porodica na selu imale, u najmanju ruku, »neugodan« položaj. Nema ni jednog poznavaoca sela toga doba koji ne potvrđuje ovakvu istorijsko-socijalnu uslovljenost »seoske ženske revolucije«. S. Vukosavljević napominje da žene počinju razbijati »zadrugu u korist svojih porodica«,¹⁷ V. Dvorniković dokazuje da »žena stalno pripravlja prelaz iz zadruge u inokoštinu«,¹⁸ dok S. Novaković ilustruje da »raspad zadruge unekoliko i žene potpomognu, držeći da je zasebno bolje i lakše živeti.«¹⁹

Od tada »zadruga« na našim selima izumiru. Međutim, ni porodični oblik »inokoština«, iako »atomiziran«, ne ostaje statičan. »Eskalacija deagrarizacije« (tj. kumulativno — stepenasto napuštanje poljoprivrednog zanimanja počev od sporadičnog bavljenja sezonskim nepoljoprivrednim poslovima u selu — »kirijašenje«, pa preko sezonskog rada u gradu uz istovremeno bavljenje zemljoradnjom, do »polutašenje« — istovremenog rada na njivi i u nepoljoprivrednom sektoru u gradu i najzad do ruralnog eksodusa — totalnog napuštanja sela i poljoprivrede) uslovlila je daljnje menjanje fizionomije tradicionalnog sela. Pod uplivom ovih činilaca, ali i još nekih u koje ovde ne možemo ulaziti, počele su se raslojavati i nekada čisto poljoprivredne porodice na selu; one su se razdelile bar u tri stratuma: »porodice zemljoradnika«, »porodice polutana« i »porodice nepoljoprivrednika na selu«. ²⁰ U okvirima socijalističkoga društvenog sistema konjugalna porodica poljoprivrednika je, takođe, umnogome izmenila svoj lik; ona se »atomizira« na jedan specifičan način. Kako i zašto?

3. NEKI UZROCI »ATOMIZIRANJA« SAVREMENIH PORODICA POLJOPRIVREDNIKA

Ako je proces »atomiziranja« »zadruga« bio izrazit za prvobitni period industrijalizacije naše zemlje, daljnje »atomiziranje« inokosnih porodica poljoprivrednika, od kraja drugoga svetskog rata naovamo, još je izrazitije. Naime, savremene porodice poljoprivrednika »atomiziraju« se danas tako što se »čiste« od srodnika koji ne pripadaju porodičnom jezgru, te sve više ostaju na bračnom paru i njegovom potomstvu. Iako i danas u Jugoslaviji još uvek ima vrlo širokih porodica poljoprivrednika, izvesno je da se jugoslovenska porodica na selu *toto genere* »atomizira«; ovaj je proces upravo danas aktualan i zapravo ga tek sada možemo radikalno sagledati. Evo, kako je teklo »atomiziranje« porodica poljoprivrednika u periodu 1958—1964:

¹⁶ Ibidem, str. 680.

¹⁷ S. Vukosavljević: *Pisma...*, op. cit., str. 160.

¹⁸ V. Dvorniković, op. cit., str. 688.

¹⁹ S. Novaković, op. cit., str. 134.

²⁰ Vidi šire pojmovni okvir dra P. Markovića, »Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvika — period 1900—1960«, Beograd, 1963, str. 89—107.

Područje	Prosečan broj članova na jedno porodično domaćinstvo poljoprivrednika u						
	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1962.	1964.
SFRJ	5,4	5,5	5,5	5,4	5,4	5,3	5,3
SR Srbija	5,6	5,7	5,7	5,6	5,5	5,5	5,5
— Uže područje	5,3	5,3	5,4	5,2	5,1	5,0	5,0
— AP Vojvodina	3,9	4,1	3,9	3,7	3,7	3,8	3,7
— AP Kosovo i Metohija	8,4	9,0	9,1	9,2	9,4	9,5	9,6
SR Hrvatska	4,5	4,5	4,4	4,4	4,4	4,3	4,4
SR Slovenija	4,5	4,5	4,4	4,4	4,5	4,3	4,4
SR Bosna i Hercegovina	6,5	6,6	6,5	6,3	6,2	6,0	6,0
SR Makedonija	6,4	6,7	6,3	6,3	6,2	6,2	6,3
SR Crna Gora	6,2	6,2	6,1	6,1	6,0	5,9	6,0

(Izvori: SB. 170, str. 21; SB. 265, str. 15—17; SB. 295, str. 17—18; SB. 353, str. 16 i SB. 387, str. 15)

Ova nam tabela ukazuje na nekoliko značajnih momenata:

a) Proces »atomiziranja« porodica poljoprivrednika je veoma spor; kad kad je potrebno i *više decenija* da bi se one, u proseku, smanjile za samo jednog jedinog člana. Na primjer, jugoslovenska se porodica za 40 zadnjih godina (1921—1961) smanjila u proseku za samo jednog člana (5,1 : 4,1)²¹ ili možda nešto više (5, : 3,3),²² a to već nije proces koji bi se mogao nazvati »burnim« iako je, van svake sumnje, veoma značajan.

b) Posmatrano generalno, jugoslovenska se poljoprivredna porodica sistematski i permanentno smanjuje iako postoje čak oštre regionalne razlike, pa i inverzija procesa »atomiziranja«:

— Porodica poljoprivrednika u SRH ima godinama stagnantan oblik od 4,4 članova u proseku; sličan je slučaj i sa poljoprivrednom porodicom SR Slovenije;

— AP Kosovo i Metohija ima neobično široku porodičnu grupu poljoprivrednika koja se permanentno povećava. Za 7 godina (1958—1964) porodica poljoprivrednika u AP Kosmet se u proseku povećala za 1,2 člana;²³

— Izrazito se »atomiziraju« porodice poljoprivrednika u užoj Srbiji i Bosni i Hercegovini, ali su one još uvek gentilne prirode, te obuhvataju bar tri generacije svojih članova;

— »Atomiziranje« porodica poljoprivrednika u AP Vojvodini i SR Crnoj Gori je vrlo usporeno iako između širine porodica u ovim područjima postoje korenite razlike (prva ima u proseku nešto preko tri člana, a druga skoro dvostruko više);

— Porodice poljoprivrednika u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji već imaju oblik »atomizirane«, konjugalne porodice koju sačinjavaju bračni par i deca, ređe i poneki srodnik;

— Porodice poljoprivrednika u AP Vojvodini su, u jugoslovenskim razmerama, najuže i već se može nazreti njihovo uobličavanje u tzv. »supružanske porodice« koje obuhvataju bračni par sa jednim detetom, često i bez njega;

— Najšire, tro- i višegeneracijske porodice poljoprivrednika susrećemo u onim područjima naše zemlje koja se odlikuju skoro čisto agrarnom struk-

²¹ SB. 250, str. 11.

²² SB. 298, str. 10.

²³ Ova bi se činjenica donekle mogla objasniti vrlo visokim natalitetom u toj oblasti i naglim padom smrtnosti dojenčadi usled unapređenja higijenskih i materijalnih uslova života.

turom naselja i u kojima je »porodična zadruga« bila osnovni oblik seoske porodice (Kosmet, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija). Ipak, izuzev Kosmeta, i ove se porodice brže ili sporije, manje ili više jasno »atomiziraju«.

»Atomiziranje« naših savremenih porodica poljoprivrednika ide bar u tri pravca: a) porodice poljoprivrednika imaju sve manje dece; b) njihovo okrilje sve više napuštaju oni srodnici koji ne pripadaju uskom porodičnom jezgru i c) seoska se omladina sve ranije emancipuje od roditelja i matične porodice, zasnivajući svoju sopstvenu. Svaki od ovih pravaca uslovljen je specifičnim kauzalnim spletom: a) promenom pogleda na broj porodičnih potomaka; b) ekonomskom i psihološkom emancipacijom seoske žene i c) ranom psihičkom i ekonomskom emancipacijom omladine od roditelja u uslovima burne transformacije sela. Zadržimo se na svakom od njih ponaosob.²⁴

a) Promena pogleda na broj porodičnih potomaka

Uopšte uzev, u Jugoslaviji natalitet permanentno opada.²⁵ Međutim, u seoskim se područjima natalitet ne smanjuje u toj meri, iako se svakako i tamo smanjuje. Pad nataliteta u celini, može se objašnjavati promenama shvatanja o broju porodičnih potomaka. Šta uzrokuje te promene shvatanja?

U tradicionalnoj porodici poljoprivrednika »jedna glava u kući više« ne predstavlja nikakav, pogotovo ne ekonomski problem s obzirom da su deca potencijalna radna snaga gazdinstva, *eo ipso* čak i »ekonomsko preimućstvo«. U uslovima prelaska na novu tehnologiju poljoprivredne proizvodnje (korišćenje mehanizacije, veštačka fertilizacija zemlje, specijalizacija seoskih domaćinstava u proizvodnji i sl.) i prelaska na linearno, diskontinuirano radno vreme, koje za razliku od cikličnoga — inače karakterističnog za selo preindustrijske ere — *de facto* ukida »sezonske dokolice«; ovakvi pogledi porodica poljoprivrednika su se znatno modifikovali. Veći broj dece više nije nikakvo ekonomsko preimućstvo budući da je gola fizička snaga seoskom domaćinstvu sve manje potrebna, jer je vrlo uspešno zamenjuje savremeno mehaničko oruđe. I dalje, školovanje dece iziskuje od porodice poljoprivrednika ne male izdatke, daleko veće od onih koje imaju porodice stacionirane u gradskim područjima ili u neposrednim blizinama srednjih i visokih škola. Već sami ovi momenti značajno utiču na pad nataliteta u porodicama poljoprivrednika. Međutim, ovome treba dodati i još jedan osobito značajan faktor.

Naša su sela skoro »preko noći« postala *fascinirana* tehnikom i uređajima koji olakšavaju rad u polju i život čine udobnijim. Ova dobra, u uslovima značajne zapostavljenosti poljoprivrednika u odnosu na druge socijalne slojeve — što se bar od početka privredne reforme kod nas moglo jasno uočiti — postaju sama po sebi predmet želja, nešto što je *per se* snažan indikator društvenog ugleda u ruralnom svetu. Investiranje u prestiž je na našim selima uzelo toliko maha da se mora govoriti o pre »potrošačkom« nego proizvođačkom mentalitetu seljaka. »Atomiziranje« porodica poljoprivrednika kroz smanjenje broja porodičnih potomaka je donekle i posledica prenebraganja porodičnih budžeta za tu i takvu, mogli bi reći »otuđenu potrošnju«.

²⁴ Činimo to samo radi analitičkih potreba, jer je u praksi gotovo nemoguće konačno dejstvo jednog od uzroka oštro izdvojiti i opservirati. Naravno, uzroke koje ovde izdvajamo kao generalno značajne, analiziramo taksativno ne želeći da ih vrednosno ocenimo kao »značajno« ili »manje značajno«.

²⁵ Stopa nataliteta u SFRJ je 1949. iznosila 31,5, a 1956. već samo 20,2. (Vidi SZS: *Demografska statistika 1956*, str. 31, 32. i SGJ 1967, str. 326).

Čak i ako ostavimo po strani neracionalne »investicije u prestiž« kao otuđeni oblik ekonomskog ponašanja, ostaje činjenica koju je zapazio još S. Vukosavljević: na selima dolazi do automatskog smanjenja nataliteta čim porodice oseću potrebu za povećanim investiranjem.²⁶ Veliki broj dece očigledno onemogućava postizavanje »imućnosti« kojoj jasno inklinira naše savremeno selo. Ne treba zaboraviti da se do privredne reforme naše društvo u celini izrazito odlikovalo investiranjima preko realnih mogućnosti; selo je samo sledilo opštu tendenciju.

Ako je »otuđena potrošnja« samo jedan nov vid nastojanja da se kroz fetišizam mehaničkih uređaja autohtono revalorizuje društveni status poljoprivrednika, moramo se zapitati kakav je to bio položaj poljoprivrednika u našoj društvenoj strukturi?

Do početka privredne reforme on je bio izrazito nepovoljan: selo i seljaci su se u celini subordinirali gradu i gradskom stanovništvu i radničko-intelektualnim slojevima. Dodajmo tome i dosta kolebljivu i nesigurnu agrarnu politiku, koja je u selo unosila ekonomsko-egzistencijalnu nesigurnost, pa će biti jasno zašto je izvestan (ne mali!) deo našeg seljaštva doživeo pravo »srozavanje« zemljoradničkog poziva te otišao u ekstrem »socijalnog pesimizma« u smislu »hoće-li-seljak-preživeti«.²⁷ Povećanje ruralnog eksodusa (»bega sa sela«) i smanjivanje nataliteta u porodicama poljoprivrednika bile su samo reflektivne konzekvence te i takve nesigurnosti (»Šta će mi djeca koja će imati crn život?«).

Na promenu pogleda na broj dece u porodicama poljoprivrednika uticalo je znatno slabljenje dosta krutih verskih dogmi i moralnih »regula« (»ne valja se«, ili nešto oštrije »ne smije se«). Restrikcija porodičnog nataliteta ishodi i iz sve veće duhovne slobode i svesti da je čovek, kao svesno biće, obavezan i da se reprodukuje »svesno«, imajući u vidu sve konzekvence toga svog čina. Ovakvo rezonovanje, naravno, svesno podržavaju i mediji masovne kulture koji propagiraju podizanje kulture biološkog kontinuiteta i obnavljanja ljudske vrste. Štaviše, borba za »legalizaciju abortusa« danas ulazi u fazu kulminacije u našoj zemlji, a selo nije izuzeto u takvim nastojanjima.

Najzad, na promene pogleda o broju porodičnih potomaka u porodicama poljoprivrednika snažno deluje faktor seljakove »vezanosti za zemlju«. O emocionalnoj, za gradskog čoveka možda neracionalnoj vezi seljak—zemlja, napisane su čitave studije.²⁸ Rezimirano, odnos seljak—zemlja se može ovako posmatrati: kao *locus standi*, *locus operandi* i *locus vivendi*. Zemljište je seljaku baza vrednovanja. Otuda je ono »jedini pravi vladar ruralnog sveta« iako je zadnjih godina »vladarev« tron dosta uzdrman novim vrednostima. Čak se i pojam »dobrog poljoprivrednika« na selu u celini identifikuje sa *količinom* obradivog zemljišta koje jedan seljak poseduje, a ne sa stvarnom efektivnošću njegova rada na njoj i faktičnom »imućnošću«.²⁹ Ovakvo vrednovanje sela, tj. pogled na najveća gazdinstva bez izuzetka, značajno utiče na natalitet seoskih porodica. Jasno, ako jedno domaćinstvo ima veliki broj dece,

²⁶ Vidi šire, S. Vukosavljević: *Istorija* . . . , op. cit., tom II, str. 33.

²⁷ U jednom anketnom istraživanju sprovedenom među 500 poljoprivrednih domaćinstava APV, 23% anketiranih je delimično ili u celini bilo razočarano zemljoradničkim zanimanjem.

²⁸ Vidi šire, na primer, B. Galeski: *Chłopi i zawód rolnika*. (Seljak i njegovo zanimanje). Warszawa, 1963, ili nešto kraće radove dra S. Suvara (*Osnove determinante seljačkog načina života*, »Sociologija sela«, Zagreb, 9/1965, i A. Pribičevića, op. cit.).

²⁹ B. Galeski, op. cit., str. 47.

i pored izuzetno velikog zemljišnog kvantuma mora doći do njegovog osipanja onda kada se punoletna deca počnu od porodice diferencirati i zasnivati sopstvena domaćinstva na zemljištu koje, u skladu sa vekovnim seoskim tradicijama, dobivaju od svoje matične porodice. S obzirom da je u najmanju ruku »neugodno« mimoilaziti tradiciju, porodice poljoprivrednika radije vrše restrikciju »rađanja« čime uspevaju zadržati svoj zemljišni kvantum i sprečiti njegovu fragmentaciju.

b) *Emancipacija seoske žene*

Porodici položaj seoske žene različito se tumačio i tumači; dok pojedini autori seoskoj ženi stavljaju na glavu krunu (»kraljica gazdinstva«), drugi su više skloni da je nazovu »patnicom«. *In factu*, položaj žene u seoskoj, osobito tradicionalnoj porodici, specifičan je i dosta različit od položaja žene u gradskoj porodici. Pre svega, porodica u gradu po pravilu živi u sopstvenom stanu koji nije svojina rođaka i usled toga su ovi prostorno i emocionalno dosta udaljeni od njih. Na selu je donekle stanje drukčije: novoformirana porodica je ili *patrilokalna* (fizički vezana za stan, domaćinstvo ili gazdinstvo muževljevih srodnika) ili *matrilokalna* (fizički vezana za stan, domaćinstvo ili gazdinstvo ženinih srodnika), a retko kada je ona *ab ovo* nezavisna. U oba slučaja postoje latentne mogućnosti za sukobe. U prvom slučaju žena je prinuđena, ako već ne i voljna, da »trpi« surevnjivost muževljevih srodnika jer je zavisna i jer je ona ta koja je »došla«. Naravno, mnoge novoformirane porodice na selu danas počinju svoj život potpuno nezavisno od muževljevih i ženinih srodnika, na sopstvenoj zemlji i u okvirima sopstvenog stana što doprinosi nagloj psihičkoj emancipaciji seoske žene od uticaja srodnika bilo muževljeve bilo svoje loze. Nadalje, ako žena u gradu ne radi i ne stiče stalan dohodak ona je po pravilu ekonomski zavisna od svoga muža, otuda zavisna i u mnogim drugim oblastima od njega. Međutim, seoska je žena ekonomski potpuno nezavisna od muža (iako ne i psihički), jer je gazdinstvo u istoj meri i njena i muževljeva svojina bez obzira ko je, faktički, pravni vlasnik zemljišta unesenog u domaćinstvo. Otuda, ako je i postojala neka zavisnost seoske žene, onda je ona sasvim drugačije prirode; žena na selu može biti unižena kao spol kome se pripisuju izvesni negativni atributi (svadljivost, lažljivost, kukavičluk, neracionalnost itd.). Tragedija njenog položaja u porodici je predestinirana njenim biološkim funkcijama »ženke« i ničim više.

Naravno, zadnjih se decenija seoska žena naglo psihički emancipuje od muževljeve »vlasti«, što se sasvim jasno odrazilo i kroz dalje »atomiziranje« porodica na selu.

Najpre, emancipovana od muževljevog autoriteta seoska žena više ne želi da se subordinira »naredbama« ili uticajima srodnika, pogotovo muževljevih, čak i ako je domaćinstvo patrilokalno. Ona jasno inzistira na zasnivanju potpuno nezavisnog domaćinstva koje će biti »očišćeno« od svih rođaka muževljeve i svoje loze koji ne pripadaju užem porodičnom jezgru.

S druge strane, ne može se zanemariti ni fakat da o broju porodičnih potomaka, ipak, konačnu odluku može doneti sama žena koja je biološki predodređena da bude mati. To vekovima osporavano pravo ona je tek danas uspjela da ostvari psihički se emancipujući od muža i imajući u zaleđu pozitivne pravne propise socijalističkog društva.

c) Rana emancipacija seoske omladine od porodičnog jezgra i autoriteta

Ranija emancipacija dece od porodičnog jezgra, takođe, uzrokuje »atomiziranje« porodica poljoprivrednika. Pojedini naši stručnjaci su skloni da ovaj proces sagledavaju kroz opskurne prizme »sukoba generacija« ili »porodične dezintegracije« što nije uvek pravo stanje stvari. Jednostavno, tradicionalno dosta statično selo se naglo »otvorilo« prema širokoj zajednici izlazeći iz svog »pobočnog« položaja u odnosu na njega. Ovakvo »oslobođenje« sela uzrokuje i »oslobađavanje« mladih od vlasti »*pater familiasa*«; oni postaju neobično socijalno motilni i mobilni. Jedan od vidova te socijalne mobilnosti svakako je ruralni eksodus, koji je — da uzmemo u razmatranje samo njega — uslovio »atomiziranje« porodica poljoprivrednika na više načina:

1. Mladi sa sela, više no ikada ranije, upravo danas napuštaju svoje porodice te odlaze u gradove gde se školuju i zapošljavaju i u kojima, u krajnjoj liniji, zauvek i ostaju. Jasno, porodično jezgro na selu otuda postaje uže.

2. Kako je ruralni eksodus emigracija poglavito mladih ljudi, i to prevashodno muškoga pola, u selima koja su zahvaćena ovim procesom, kao nužna posledica se javlja polno-dobni dezekvilibrirajum populacije (»senilizacija i feminizacija sela«). Upravo kao posledica ovakvog dezekvilibrirajuma na selima se javlja opadanje nataliteta što, *in ultima linea*, uzrokuje smanjivanje seoskih porodica: biološka reproduktivnost starih ljudi je minimalna, a s druge strane, same fertile žene nisu u stanju da obezbede reprodukciju stanovništva.

3. Najzad, kad se seoske porodice jednom već počnu »atomizirati«, njihovo daljnje »atomiziranje« je posledica već samoga tog inicirajućeg momenta. Naime, iz više razloga »suzene« porodice na selu nastoje školovati većinu ili sve svoje potomke. Kako školovana omladina po pravilu ne dolazi na selo, pogoršava se i onako loša starosna struktura sela te dolazi do daljnje »kumulativnog atomiziranja« i tako *ad infinitum* do denataliteta, čak i do depopulacije.

Usprkos sve većem produžavanju perioda obrazovanja, mladi sa sela se sve ranije odvajaju od svojih roditelja. Otuda u narednim godinama sasvim realno možemo očekivati pravu »eksploziju atomiziranja« porodica poljoprivrednika. Ovo, naravno, može pored svih pozitivnih učinaka usloviti i čitav niz problema iz oblasti socijalne patologije, recimo problem zbrinjavanja »senilnih« i samačkih porodica na selu koji je već vrlo akutan.

4. UMEMO ZAKLJUČKA: NEKE TENDENCIJE

Posle svih prethodnih razmatranja logično se nameće pitanje: u kom će se pravcu naše porodice poljoprivrednika dalje kretati? Kakav će oblik one poprimiti u godinama koje dolaze?

No, pre odgovora na ova pitanja potrebno je ukazati na još jednu jasno izraženu tendenciju. Naime, samačka, dvočlana, tročlana i četvoročlana porodica čini danas već 49,7% ukupnih porodica na našem selu, dok u Hrvatskoj i Vojvodini one već prevlađuju sa 61,6% odnosno 72,1%.

Dakle, skoro polovina naših porodica na selu već ima »atomiziran« oblik koga čine bračni par i jedno — dva deteta.

Područje	Postotak seoskih porodičnih domaćinstava sa		
	1—4 člana	5 članova	6 i više članova
Jugoslavija	49,7	17,8	32,5
Bosna i Hercegovina	33,2	18,6	48,2
Crna Gora	43,5	15,8	40,7
Hrvatska	61,6	17,3	21,1
Makedonija	26,5	20,3	53,3
Slovenija	54,1	21,5	24,4
Srbija	54,2	17,1	28,8
— uže područje	52,3	18,7	29,1
— AP Vojvodina	72,1	16,9	10,9
— AP Kosovo i Metohija	19,9	7,4	72,2

(Izvor: SB. 449, str. 21.)

Nadalje, interesantno je podvući da je u našim selima i sve više »samačkih« i »supružanskih« porodica, iako, posmatrano usko sociološki, one i nisu porodične grupe u doslovnom smislu reči.³⁰ U Vojvodini ih već ima preko 30%, a u Jugoslaviji oko 19%³¹ »Samačke« porodice nastaju uglavnom kada se: a) deca ekonomski emancipuju od roditelja, zasnuju sopstvena domaćinstva ali ne stupe u bračni odnos; b) kada se bračna veza razvede pa svaki od supružnika zasnuje sopstveno domaćinstvo ili c) kada jedan od supružnika umre. U uslovima snažno ispoljenoga ruralnog eksodusa, kada na selima ostaje značajan broj tzv. »staračkih domaćinstava«, na povećanje »samačkih« porodica snažno deluje faktor »produženja srednjeg trajanja života«. Samo u periodu 1952—1961. životni prosek muškarca u našoj zemlji se povećao sa 56 na 62, a žena sa 59 na 65 godina.³² S obzirom da žene u proseku žive duže od muškaraca, moguće je da nakon smrti supruga one ostaju u »samačkim« porodicama.

Oblik »supružanske porodice« (bračni par bez dece) danas je veoma karakterističan za vojvođansko, hrvatsko i slovenačko selo, a u okvirima Vojvodine za pojedina nacionalna sela (osobito rumunska). Očigledno, na njihov broj utiču mikrokulturni efekti. Međutim, posmatrano šire, opštejugoslovenski povećani broj »supružanskih porodica« na našim selima mogao bi se objašnjavati masovnim ruralnim eksodusom mladih, usled čega na selima ostaju samo bračni parovi.

Oblike »samačkih« i »supružanskih« porodica na selu ne bismo mogli vrednovati kao poželjne; njihova ekspanzija je uslovlila pojavu depopulacije u pojedinim ruralnim područjima naše zemlje (Negotinska krajina, južni Banat, jedan deo Slavonije i Istre). Ukoliko bi »atomiziranje« konjugalnih porodica još uzelo maha (kao što je to već slučaj u APV) postojala bi potreba da se i ozbiljno zabrinemo za populacionu budućnost sela u pojedinim našim područjima³³

Najzad, neki inostrani autori nastoje da nas ubede da će se proširena (gentilna) porodica na selima rehabilitovati, te da će »srodstvo« igrati sve zna-

³⁰ U sociologiji se pod »porodičnom grupom« podrazumeva grupa koju čine muškarac i žena objedinjeni bračnom vezom i njihovo, ili usvojeno potomstvo. To je, dakle, najmanje tročlana grupa.

³¹ SB. 449, str. 21.

³² SZS: Demografska statistika 1964, str. 15.

³³ Rumunija je morala pribeći posebnom materijalnom »stimulisanju« rađanja na svojim selima u kojima se depopulacija počela patološki održavati u oblasti proizvodnje i životnog standarda.

čajniju ulogu u društvima koja širokim stradama industrijalizacije i urbanizacije vrtoglavo streme u superstandard; desiće se to, navodno, usled potrebe savremenog čoveka, da revalorizuje svoju društvenu suštinu — svoje društveno biće koje je naglo istrgnuto iz svojih »primarnih« konteksta, tzv. »primarnih socijabilnosti«. Zaboravlja se pri tome da su gentilne porodice vrlo nepogodne za savremeni način seoskog života (latentni sukobi generacija i različitih interesa srodnika), te da je u našoj stvarnosti možda baš preterano mešanje srodnika (okarakterisano kao »guranje nosa u tuđe poslove«) uzrokovalo povećani ruralni eksodus.

Kod nas, izvesno, obnova gensa ne predstoji. Naše je mišljenje — iako nemamo argumenata da ga afirmišemo — da je »atomiziranje« seoske porodice, posebno porodica poljoprivrednika progresivan i nezadrživ proces uobličavanja porodične grupe u skladu sa zahtevima novoformirane subkulture sela u okvirima globalnoga socijalističkog društva. Precizirati obrise njenoga definitivnog uobličavanja nije moguće, jer »porodica je čedo društva koje prati njegov razvoj« (L. H. Morgan), *ipso facto* bilo bi smelo reći da postoji nekakav definitivni, konačan oblik konstituisanja porodice. Tim više je teško predvideti pravce razvoja porodice poljoprivrednika, stratuma koji danas više nego ikada ranije ume da iznenadi planere ili vizionare stacionirane u gradu. Jer, naše je selo već više puta srušilo vizije, stvorene za radnim stolom; u trci sa vremenom, naši su planovi već više puta izgubili trku. A »vreme je merilo svih stvari...«

Summary

SOME OF THE CAUSES OF THE »ATOMIZATION« OF THE RURAL FAMILY

The term »atomization of the family« is taken by the author to mean the division of large »gentile« families (known in Yugoslavia as »family co-operatives«) into several conjugal families (including two generations only) and a further reduction of these families to one of the sub-forms of the »family nucleus« or the »conjugal family«. The »gentile« rural family (called *zadruga* = co-operative) — which formerly may have included up to a hundred members or more — was the most usual type of family in the »traditional Yugoslav village«, while the conjugal family (*inokoština*), being generally regarded as synonymous with poverty, was much less widespread.

However, the advance of individualistic trends (one of the effects of rapid industrialization) started the »atomization« of the co-operatives. This irreversible process was initiated by women, the traditional »underminers of the co-operative« (this female revolution was probably the result of the extremely unfavourable position of the woman within the co-operative). However, when the traditional co-operatives disappeared, the process of the »atomization« of the rural family did not come to an end but only continued in a different form. Since the end of the second world war the family in Yugoslavia's rural districts has been narrowing, i. e. becoming free of relatives not belonging to the actual family nucleus, and the number of children has decreased. The causes of this »atomization« can be found in a new attitude as regards the number of children, in the peasant woman's emancipation from her husband, and in the early psychological and economic emancipation of young people in rural districts from the family nucleus and parental authority. One-, two-, three-, and four-member families, i. e. conjugal families, now account for 49.7 per cent of the total number of rural families in Yugoslavia. In contrast to the views expressed recently by several foreign writers, the »gentile« family in Yugoslavia's rural districts is not expected to become rehabilitated.

In conclusion the author warns against the danger that in certain rural districts of Yugoslavia families may become over-atomized which may lead to a precarious lowering of the birth rate and even to depopulation which would certainly be a highly undesirable development.

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ПРИЧИНЫ «АТОМИЗИРОВАНИЯ» В СЕМЕЙСТВАХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННИКОВ

Под «атомизированием» семейств автор подразумевает разделение более широких детородных семейств (в Югославии принятых под названием «семейные задруги») на больше супружеских (из двух поколений) семейств и последующее уменьшение тех самых семейств на один полувид «семейного ядра» или «супружеского семейства». Детородное семейство сельскохозяйственников (задруга) — в которой насчитывалось и свыше 100 членов — была очень распространенной в традиционном югославском селении, а супружеское семейство (т. нзв. «инокоштина») считалась синонимом бедствия и по этому и избегалась. Но под влиянием индивидуализма (одного из последствий спешной индустриализации) задруги начались «атомизироваться»; этот неудержимый процесс вновь принимает женщин, которые и в народном предании опозорены как «разрушители задруг» (исключительно неблагоприятное положение женщин в задругах по всей вероятности подействовало на эту «женскую революцию в селе»). Таким образом задруги исчезли, но этим процесс «атомизирования» семейств сельскохозяйственников не остановился а лишь перешел в другой вид. От конца второй мировой войны до нынешних дней, семейства сельскохозяйственников сужаются, т. е. очищаются от родственников не принадлежащих более узкому семейному ядру или у них все больше бездетных семейств. Причины этого «атомизирования» имеют свои корни в измененных пониманиях числа семейных потомков, в эманципации сельской жени от мужа и в раней психо-экономической эманципации сельской молодежи от семейного ядра и авторитета. Ныне, одночленные, двухчленные, трехчленные и четырехчленные т. е. супружеские семейства составляют уже 49,7% из совокупных сельских семейств в СФРЮ. Несмотря на ясно выраженные надежды некоторых заграничных авторов, детородное семейство в югославском селении не доживет своего восстановления. Автор заключает что существует опасность слишком большого «атомизирования» семейств сельскохозяйственников в некоторых сельских областях Югославии, что сможет привести до нерождаемости и даже безлюдья, что никак не может считаться желательным.